

PAPER DETAILS

TITLE: HÜSEYİN KÂZİM KADRI'NİN İMAN-AMEL İLİSKİSİ HAKKINDAKİ GÖRÜSLERİNİN TAHLÎLİ

AUTHORS: İbrahim BAYRAM

PAGES: 167-194

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/303767>

HÜSEYİN KÂZIM KADRİ'NİN İMAN-AMEL İLİŞKİSİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİNİN TAHLİLİ

İbrahim BAYRAM*

Özet

Meşrutiyet döneminin dikkate değer simalarından biri olan Hüseyin Kâzım Kadri, İslâm âleminde ortaya çıkan sefaletin ve geri kalmışlığın sebepleri üzerinde kafa yormuş, çareleri hakkında fikir üretmiş ve eserleriyle Müslümanlara yol göstermiş önemli bir aydındır. Bu coğrafyanın içine düştüğü sıkıntıların sebeplerinden biri olarak kelâmcıların klasik iman-amel anlayışını gösteren müellif, ameli imanın bir cüzü kabul etmeyen, dolayısıyla günahın imana zarar vermeyeceği fikrini benimseyen bu zihniyetin Müslümanlar arasında yaşanan olumsuzlukların en önemli amillerinden biri olduğunu savunur. Bu makalede ameli imanın bir cüzü gören bir yaklaşımın temel argümanları ve aksi düşüncedeki anlayışlara gösterdiği tepki ile bu perspektifin bir değerlendirmesi yer alacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hüseyin Kâzım Kadri, iman, amel, büyük günah, küfür

HÜSEYİN KÂZIM KADRI'S ANALYSIS OF THE OPINIONS ABOUT THE RELATIONSHIP BETWEEN FAITH-ACTION

Abstract

* Yrd. Doç. Dr, Gaziosmanpaşa Üniv. İlahiyat Fakültesi, ibrahim.bayram@gop.edu.tr

Hüseyin Kâzım Kadri, who is one of the remarkable personalities of the second Constitutional era, chew on the reasons for poverty and backwardness in the Islamic World that emerged, has produced an idea of the resort and guided the Muslims with his works an important intellectual. The writer, indicates as one of the causes of the problems that fall into this geography, the understanding of Islamic theologians of the classical faith-action and defends this mentality does not accept actions an integral part from the faith, therefore embraces the idea that sin will not harm to faith is one of the most important officials of the negativity among Muslims. This article will include the main arguments of the approach that evaluates actions an integral part from the faith, reaction to the understanding in thinking otherwise and an assessment of this perspective.

Key Words: Hüseyin Kâzım Kadri, faith, action, the great sin, unbelief.

Giriş

Osmanlının son dönemlerinde artık iyice belirginleşmeye başlayan geri kalmışlığın ve toplumsal çözülmenin önüne geçebilmek ve imparatorluğun çöküşünü engelleyebilmek, en azından geciktirebilmek adına ortaya çıkan Osmanlıcılık, İslâmcılık, Türkçülük, Batıcılık gibi akımlar birbirinden farklı reçeteler sunsalar da bütün bu grupların temsilcileri bir şeylerin iyi gitmediği konusunda hemfikirdi. Sadece Osmanlı coğrafyası değil, tüm İslâm âlemi üzerinde varlığını hissettiren bu kötümser hava karşısında Müslüman aydınlar kendi içlerinde birtakım sorgulamalara girişip Müslümanlar adına bir kısım özeleştiriler yapmaya başladılar.

Meşrutiyet döneminin göreceli hürriyet atmosferi içerisinde yüzlerce gazete ve dergi yayın hayatına atılırken, pek çok risale ve kitap basılmaya başlandı. Dönemin ulemâsı ve fikir önderleri İslâm âleminin durumu hakkında teşhislerini, çözülme sebeplerini ve çözüm önerilerini ortaya koydular. İşte bu sıkıntılı atmosfer içerisinde dinî, siyasî, sosyal ve ahlâkî meselelere dair görüşlerini paylaşıp mütalaalarını serdeden ve İslâm coğrafyasının içine düştüğü perişanlığın sebep ve çözümleri üzerinde fikir yürüten aydınlardan biri de Hüseyin Kâzım Kadri (1870-1934) oldu.

1870 yılında İstanbul’da bir dönemin ünlü Trabzon valisi Kadri Bey’in oğlu olarak dünyaya gelen Hüseyin Kâzım, ilköğreniminden sonra İzmir İngiliz Ticaret Mektebi’nde tahsile başladı ve buradan mezun oldu. Sonrasında kendisini yetiştirmek, tabîî ilimler ve lisan alanındaki eksikliğini gidermek için özel öğrenim

gördü. İngilizce, Fransızca, Arapça, Farsça, Latince ve Eski Yunanca dillerini öğrendi¹. Maliye ve Hariciye Nezaretleri'nde çalıştı². Siroz mutasarrıflığı, Halep valiliği, İstanbul şehreminliği ve İstanbul vali vekilliği gibi görevlerde bulundu. Daha sonra Selanik valiliğine atandı³. Tevfik Fikret (ö. 1915) ve Hüseyin Cahid [Yalçın] ile (ö. 1957) birlikte çıkardıkları *Tanin* gazetesi dışında *İkdâm*, *İctihad*, *Tasvîr-i Efkâr*, *Vakit*, *Malûmât*, *Sebülürreşâd* ve *Servet-i Fünûn* gibi gazete ve dergilerde makaleler yayımladı⁴. 1912'de Saruhan, 1920'de Aydın milletvekili olarak meclise girdi. Önce Ticaret ve Ziraat, sonra da Evkâf nazırlığı yaptı⁵. Milli Mücadele yıllarında Ankara hükümeti ile uyuşmazlığı çözmek için oluşturulan kurulun içerisinde yer aldı⁶. Sonraki hayatında ticarete atılan Hüseyin Kâzım, ömrünün sonlarını Beylerbeyi'nde geçirdi. 1934 yılında hava değişikliği için gittiği Tarsus'ta rahatsızlanarak hayata gözlerini yumdu⁷.

En çok hikmet, İslâm felsefesi, kelâm ve lisan alanlarıyla meşgul olan⁸, siyaset, din, ziraat ve lisan alanlarında teliflerde bulunan Hüseyin Kâzım, dinî eserlerinde Şeyh Muhsin-i Fânî takma adını kullandı⁹. *Hak ve Hakikat* (1909), *Felaha Doğru* (1912), *İstikbale Doğru* (1913), *Yirminci Asırda İslâmiyet* (1923), *Nûru'l-Beyân* (Kur'an-ı Kerim'in meal-kısa tefsiri 1924) ve *İnsan Hakları Beyannamesinin İslâm Hukukuna Göre İzahı* (1949) gibi dinî konulara ağırlık verdiği eserleri yayımlandı¹⁰. Bunların dışında müellifin çoğunluğu dinî konularla alakalı olan bazı yazma eserleri ise Türk Petrol Vakfına bağışlandı¹¹.

¹ Osman Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, haz. Ahmed Nezih Galitekin, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996, s. 245; İbrahim Alaeddin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul: Yedigün Neşriyat, 1945, s. 211; Rekin Ertem, "Hüseyin Kâzım Kadri", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1981, c. IV, s. 300.

² Nurettin Albayrak, "Hüseyin Kâzım Kadri", *DİA*, XVIII, 554.

³ Hüseyin Kâzım Kadri, *Ziya Gökalp'in Tenkidi*, haz. İsmail Kara, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1989, hazırlayanın girişi, s. 17; Albayrak, "Hüseyin Kâzım Kadri", *DİA*, XVIII, 554.

⁴ Albayrak, "Hüseyin Kâzım Kadri", *DİA*, XVIII, 555.

⁵ Rekin Ertem, "Hüseyin Kâzım Kadri", s. 301.

⁶ Hüseyin Kâzım Kadri, *Ziya Gökalp'in Tenkidi*, haz. İsmail Kara, hazırlayanın girişi, s. 30.

⁷ Rekin Ertem, "Hüseyin Kâzım Kadri", s. 301.

⁸ Ali Ekrem Bolayır, *Hatıralar*, haz. Metin Kayahan Özgül, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, s. 483; Hüseyin Kâzım Kadri, *İslâm'ın Avrupa'ya Son Sözü*, sdl. Ömer Hakan Özalp, İstanbul: Pınar Yayınları, 1999, sadeleştirenin önsözü, s. 9.

⁹ Osman Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, s. 264.

¹⁰ Hüseyin Kâzım Kadri, *Ziya Gökalp'in Tenkidi*, haz. İsmail Kara, hazırlayanın girişi, s. 21-25; Albayrak, "Hüseyin Kâzım Kadri", *DİA*, XVIII, 555.

¹¹ Nurhan Kuzu, *Osmanlıdan Modern Türkiye'ye Geçiş Döneminde Aydınların Medeniyet-Din İlişkilerine Bakışı, Hüseyin Kâzım Kadri ve Musa Carullah Bigiyef Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2005, s. 51.

Kültürel meselelerde muhafazakâr bir çizgi izleyen, ancak dinî konularda oldukça modernist fikirlerin savunuculuğunu yapan Hüseyin Kâzım¹², dostlarından birinin aktarımına göre iki hedefi gerçekleştirmek için çokça gayret gösterdi. Bunlardan biri İslâm âleminde görülen maddî geri kalmışlığın ve ahlâkî çöküntünün gerçek sebeplerini ortaya koyup buna dair çözüm üretmek, diğeri ise dinin hakiki mahiyetini tespit edip onun nüfûzunu pekiştirmek ve ictimâî alandaki kudretini en yüksek seviyelere çıkarmaktır¹³. İşte bu hedeflerini gerçekleştirmek için çıktığı yolda İslâmî pek çok konuda görüşlerini açıklayan müellif, İslâm toplumundaki ahlâkî yozlaşmanın önemli sebeplerinden biri olarak gördüğü klasik iman-amel ilişkisi anlayışına da temas ederek bu kurama yönelik eleştirilerini dile getirdi.

Hüseyin Kâzım'ın bu mesele hakkında getirdiği eleştirilerin nereye oturduğunu anlayabilmek, itikâdî mezheplerin bu konuya dair mevcut görüşlerinin aktarılmasını gerekli kıldığı için bu makalede önce bu görüşler kısaca zikredilecek daha sonra müellifin meseleye bakışı yansıtılacak ve nihayet onun bu görüşlerinin bir tahlîli yapılacaktır.

İmanın Tarifi ve İman-Amel İlişkisi Hakkında Mezheplerin Görüşleri

Sözlükte tasdik anlamına gelen iman kelimesi ıstilahî olarak mezhepler tarafından farklı şekillerde tarif edilmiştir¹⁴. Mâtüridiyye mezhebinin görüşlerinin oluşmasına kaynaklık eden Ebû Hanife'ye (ö. 150/767) göre iman dille ikrar kalple tasdiktir. Eş'ariyye ve Mâtüridiyye'ye göre ise iman kalple tasdik olup ikrar sadece dünyevî ahkâmın uygulanması için aranan bir şarttır¹⁵. Ehl-i Hadîs'e göre dille ikrar, kalple tasdik ve uzuvlarla amelden oluşan iman, Mu'tezile ve Hâriciyye'de büyük günahları terke ve bütün farzları edaya rücû eden bir sıfat, Cehmiyye'de mücerret bir marifet, Kerrâmiyye'de ise ikrardan ibaret bir niteliktir¹⁶.

Ehl-i Sünnete göre kalple tasdik ve dille ikrarda bulunan bir kimsenin bu tasdiki tekzibe, ikrarı inkârâ dönüşmedikçe o kişi büyük günah işlemekle küfre düşmez. Küfre düşmediğine ve tasdikle tekzib arasında bir mevki olmadığına göre

¹² Hüseyin Kâzım Kadri, *Ziya Gökalp'in Tenkidi*, haz. İsmail Kara, hazırlayanın girişi, s. 60.

¹³ Şevki, *Hüseyin Kâzım Bey*, İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1935, s. 77-78.

¹⁴ Ebû Mansûr Abdülkahir b. Tahir Muhammed el-Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn*, thk. Ahmed Şemsüddîn, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423/2002, s. 273.

¹⁵ Ali el-Kârî, Ebû'l-Hasan Nüreddin Ali b. Sultan Muhammed, *Şerhu Molla Ali bin Sultân Muhammed el-Kârî ale'l-Fıkhi'l-ekber*, İstanbul: Dâru'l-Kitâbî'l-İslâmî, 1955. s. 85-86; Nureddin es-Sâbûnî, *Matüridiyye Akaidi*, trc. Bekir Topaloğlu, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1978, s. 179; İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelâm*, Ankara: Umran Yayınları, 1981, s. 70-71.

¹⁶ Abdülkahir el-Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn*, s. 274-276; es-Sâbûnî, *Matüridiyye Akaidi*, s. 179.

de o kişi mümindir. Küfrü helal addetmedikçe veya büyük günahın helal olmasını istemedikçe, onun bu vasfı devam eder¹⁷. Selefiyye her ne kadar imanın tarifi içerisinde ameli katmış ise de onlar tasdik ve ikrar bulunduktan sonra rükünlerden birini veya bir kısmını terk eden kişiyi tekfir etme cihetine gitmezler¹⁸. Zira onlar ameli imanın rüknü sayarken mahrumiyeti halinde kişiyi ebedî azaba düşürecek tasdik anlamındaki imanı değil, ameller terk edildiği için kemaliyetine zarar gelen imanı kastederler. Bu durumda amelin terkiyle iman kendisi değil, kemaliyeti zarar görür¹⁹. Mu'tezile mezhebine göre ise büyük günah işleyen kişi ne kâfir ne de mümin olmayıp fasıktır. Buna bağlı olarak ona aynı şekilde kâfir veya müminin hükmü de verilmeyip üçüncü bir özel statü uygulanır ve bu kişi, küfür ile iman arasında bir menzilede kabul edilir (el-menziletü beyne'l-menzileteyn)²⁰. Tevbe etmeden ölmesi halinde ebediyyen cehennemde kalır, ancak azabı kâfirin azabından daha hafiftir²¹. Bu mezhebin önemli simalarından Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916) ile Ebû Haşim (ö. 321/933) kişinin iman ile küfür arasında bir menzilede kalmasına sebep olan günahları sadece farzlardan birini terk veya haramlardan birini ifaya tahsis ederken, onların diğer bir önemli düşünürü olan Ebu'l- Huzeyl el-Allâf ise (ö. 235/849-50) nafilenin terkinin dahi kişiyi bu derekeye düşüreceğini savunur²². Hâriciyye ise günah sahibini doğrudan kâfir ilan eder²³. Şîa fırkaları genel anlamda imametini dinin temel prensiplerinden (usûlu'd-dîn) biri kabul edip ona inanmadan imanun tamam olmayacağını düşündüklerinden²⁴ onların iman-amel ilişkisine dair görüşleri ikinci planda kalmaktadır. Onların en mütedil kolu olarak kabul edilen Zeydiyye mezhebi ise tam anlamıyla tevbe etmeyen büyük günah sahibinin ebediyyen cehennemde kalacağına inanır²⁵. Mürcie ise inkâr

¹⁷ Ramazan Efendi, *Şerh alâ şerhi'l-akâid*, İstanbul: Salah Bilici Kitabevi Yayınları, 1965, s. 239-240.

¹⁸ Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhi Sahîh-i Buhârî*, Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1392/1972, I, 117; Yunus Ekin, *Kur'an'a Göre İnançsızlık*, İstanbul: Işık Yayınları, 2001, s. 258.

¹⁹ Bedruddîn el-Aynî, *Umdetü'l-kârî*, I, 117; Ramazan Efendi, *Şerh alâ şerhi'l-akâid*, s. 262.

²⁰ Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr, *Şerhu usûl'i-l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman, Kahire: el-Heyetü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitab, 2009, s. 697; Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, thk. Ahmed Şemsüddin, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 3. Basım, 1428/2007, II, 250.

²¹ Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim b. Ebu Bekr Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Emir Ali Mehna, Ali Hasan Fâûr, Beyrut: Dâru'l-Marife, 5. Basım, 1416/1996, I, 57-58; Bekir Topaloğlu, İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İsam Yayınları, 2010, s. 212-213.

²² Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu usûl'i-l-hamse*, s. 707.

²³ Abdülkahir el-Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn*, s. 274. eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, s. 133.

²⁴ Ethem Ruhi Fırlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, Ankara: Selçuk Yayınları, 1980, s. 117; Halife Keskin, *Kendi Kaynakları Işığında Şîa İnanç Esasları*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2000, s. 129.

²⁵ Abdülkahir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, trc. Ethem Ruhi Fırlalı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991, s. 29; Fırlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, s. 96; Ekin, *Kur'an'a*

halinde itaatin bir faydası, iman halinde ise günahın bir zararı olmayacağını savunur²⁶. Onlara göre iman olduktan sonra hiçbir hayır yapılmayıp her türlü yasak işlense dahi bunun imana bir zararı olmaz. O kişi kâmil mümin olarak kalır²⁷. İmanın marifetten ibaret olduğunu savunan Cehmiyye ise bu bilgi sağlandıktan sonra onun lisanla inkârı halinde bile bu durumun küfre sebebiyet vermeyeceğini ve o kişinin mümin olarak öleceğini iddia eder²⁸. Son olarak mezhepsel bir doktrin olarak değil, ferdî bir şekilde ortaya konan bir görüşe göre ise Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) büyük günah işleyen bir müminin münafık olacağını belirtir²⁹.

İman-amel ilişkisi ve büyük günahın kişiyi imandan çıkarıp çıkarmadığı hususunda ortaya konulan bütün bu görüşlerin sahipleri kendi düşüncelerini naklî deliller ile ispatlamaya çalıştıkları gibi bazıları buna aklî delilleri de ilave eder. Biz makalemizin hududunu aşmamak için onlar tarafından zikredilen bu delillere temas etmeyecek ve artık Hüseyin Kâzım'ın konuya dair görüşlerini aktarmaya başlayacağız³⁰.

İman-Amel Münasebeti Hususunda Hüseyin Kâzım Kadri'nin Görüşleri

Zulme karşı metanetli duruşu ve haksızlık karşısında gösterdiği mücadelecî yapısıyla dikkat çeken³¹, zulüm nereden gelirse gelsin ona karşı "kükreyen" Hüseyin Kâzım³², valilik ve şehreminliği gibi önemli vazifeler ifa ederken halkın içerisine düştüğü sıkıntılara vâkıf olmuş, onları sömürmeye çalışan ve onlara karşı her türlü zulmü pervasız bir şekilde işleyen mütegalibe takımına şahitlik etmiştir. Bu tanıklığı nedeniyle böylesi zulümlerle yetkili bir makam olarak fiilen mücadele ettiği gibi, eserleriyle de bu mücadelesini sürdürmüştür. İşte hem karakteri itibarıyla hem de yakından müşahade ettiği haksızlıklar nedeniyle Hüseyin Kâzım, zulme karşı oldukça reaksiyoner bir tavır sergilemiştir.

Göre İnançsızlık, s. 250.

²⁶ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 162; Ebu'l-Muîn en-Nesefî, *İslam İnançları ve Mezhepler Arasındaki Görüş Farklılıkları*, trc. Cemil Akpınar, Konya: Rabîta Yayınevi, 1977, s. 89; Ekin, *Kur'an'a Göre İnançsızlık*, s. 254.

²⁷ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel*, II, 250.

²⁸ el-Aynî, *Umdetü'l-kârî*, I, 116; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 133.

²⁹ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel*, II, 250.

³⁰ Bu konuda Ehl-i Sünnet'in istidlalde bulunduğu naslar için bk. İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel*, II, 254, 257; es-Sâbûnî, *Matüridiyye Akaidi* s. 180. Ameli imandan bir cüz görenlerin ayet ve hadislerden getirdiği deliller için bk. İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel*, II, 251.

³¹ Albayrak, "Hüseyin Kâzım Kadri", *DİA*, XVIII, 554. Onun bu konudaki mücadeleleri için bk. Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, s.245-274.

³² Bolayır, *Hatıralar*, s. 483.

Onun bu tutumunun bir yansıması da genel olarak ameli imandan bir cüz görmeyen ve ameli imanın tarifi içerisine sokmayan kelâmcıların mevcut anlayışlarına karşı olmuştur.

Pek çok eserinde iman-amel ilişkisi hakkındaki görüşlerini açıklayan Hüseyin Kâzım bu konudaki düşüncelerini en geniş ve en net şekilde *Yirminci Asırda İslâmiyet* adlı eserinde dile getirmiştir. İlk teliflerinden biri olan *Hak ve Hakikat* (1288/1909) isimli kitabında, sonraki bazı eserlerinde görülen kesinlik içerisinde olmasa da, iman-amel ilişkisine değinen müellif, hiçbir din ve şeriâtın sadece itikâdî esaslardan teşekkül etmediğini, dille ikrar ve kalple tasdikten başka fiilî olarak da ortaya konması gereken bazı ahkâmın bulunduğunu ifade eder. Bu yükümlülüklerin sadece ibadetlerle sınırlı olmadığını, onun içerisine insanların saadetini temin edecek olan insanî haklara riayetin gerektirdiği sorumlulukların da dâhil olduğunu belirtir. İslâm'ın itikat ve ibadet boyutu dışında kalan ahlâkî ve sosyal veçhelerinin düzgün bir şekilde ortaya konulmamasında ulemânın büyük vebali olduğunu, onların birtakım lafzî mücadele ve teviller içerisinde yoğrulup kaldıklarını ve maalesef bunun ötesine geçemediklerini iddia eder³³.

Müellife göre Müslümanlığın gayesini sadece bilinen anlamıyla iman ve ibadetten ibaret görmek yanlış bir yaklaşımdır. Aksine İslâm, din ile insanlar arasında oldukça güçlü bağlar kurduktan sonra dinin veya diğer bir ifadeyle Allah'ın ictimaî faydaları havi olan emirlerine riayeti ve böylece sosyal nizamın sağlanmasını da hedefler. Bu emirlere gösterilen titizlik ölçüsünde Müslümanlar hak ve hakikat üzerine birliktelik sağlarlar ve kendilerini haksızlıklara karşı bir koruma çemberi içerisine alırlar. Böylece dinin tayin buyurduğu ictimaî nizam, Cenab-ı Hakk'a olan iman ile güvence altına alınmış olur. Bu durumda onun bakış açısına göre iman: "Allah'a karşı takvadan, insanlara karşı adalet-i ictimaiyyeden ibarettir." İmanın alanını bu denli genişleten yazar, onun nefiste gerçekleşen boyutunun yanında ictimaî alanda tezahür eden bir veçhesinin bulunduğunu ısrarla dile getirir. Buna göre ilkinde imanın kendisini "ittikadan ibaret ve mehârim ve münkerâtta tebaud"; ikincisinde ise hak ve adaleti koruma altına almak şeklinde izhar ettiğini belirtir. Bu anlayış içerisinde imanın diğer Müslümanların da emniyetini sağlayacak ve onlara güven duygusu aşılayacak bir fonksiyona sahip olması gerektiğine vurgu yapar. Bunun dışındaki iman anlayışlarının hakikati tam anlamıyla yansıtmaktan uzak olduğunu düşünen yazar, kendisinin ortaya koymuş olduğu yaklaşımın hayatın gayesi olan

³³ Hüseyin Kâzım Kadri, *Hak ve Hakikat*, İstanbul, 1288, s. 44-45.

mutluluğa ulaştıracak ortamı da hazırlayacağını ifade eder³⁴. Ona göre imanın ulûhiyete taalluk eden boyutunun dışında insanlığa yani topluma taalluk eden bu sosyal yönü de oldukça önemlidir. Bu ikinci veçhe, beşerin tabîî haklarına riayetin sağlanmasını gaye edinir. Bu yönüyle İslâm'ı iki dünya mutluluğu bahşeden, “enfüsî ve âfâkî” kanun, inanç ve imandan oluşan bir yapı olarak görmek gerekir³⁵. Müellif başka bir eserinde de benzer mütalaaları yürütüp dinin, ahlâkî, sosyal ve medenî kanun ve ahkâmı da kapsamı altına aldığını, kişinin bu alanlardaki sorumluluğunu hakkıyla yerine getirmesinin onun “kemâl-i imanının” bir işareti olduğunu belirtir³⁶.

Müellife göre imanı sadece kalp ile tasdik ve dil ile ikrar şeklinde tarif etmek, aklî, ahlâkî ve sosyal gayeleri göz ardı etmeyi beraberinde getirecek bir yaklaşımdır. Bunun yerine Allah'a ve insanlara karşı vazifeden başlayarak aklî evsaktan ahlâkî seciyeye kadar her tür niyet ve hareketin bir şekilde imanla alakasını kurmak, hatta bunları imana dâhil etmek daha uygun bir anlayış olacaktır³⁷.

Ameli içine almayan iman tariflerinin şeriatın hedeflediği ahlâkî ve ictimai atılımları gerçekleştiremeyeceğini savunan Hüseyin Kâzım, helal kabul edilmedikçe işlenen kötülüklerin imana bir zarar vermeyeceği inancının dini ve onun ahkâmını bir hiç mesabesine düşüreceğini savunur. Ona göre bu inanç, dini birtakım merasimlere indirgediği gibi insanların canlarına ve mallarına kasteden, her türlü rezilliği pervasızca işleyen, Kâbe'yi tahrip eden, Hz. Peygamber'in torununu öldüren kimseleri mümin kategorisi içinde mütalaa eden bir anlayışa zemin hazırlamıştır. Halbuki Allah'tan korkan, Resulünden hayâ eden bir müslümanın böyle bir anlayışa olumlu bakması mümkün değildir³⁸. Bu ifadelerinden onun amelleri imanın bir parçası görmeyen kişilere karşı ağır bir

³⁴ Hüseyin Kâzım Kadri, *Felaha Doğru*, İstanbul: Tanîn Matbaası, 1328-1331, s. 48-49.

³⁵ Hüseyin Kâzım Kadri, *İstikbale Doğru*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Şirketi, 1329-1131, s. 4. Yazara göre imanın ulûhiyetle alakalı bölümü takvadan, insanlarla ilgili bölümü ise toplumsal adaletten oluşmaktadır. bk. Hüseyin Kâzım Kadri, *İstikbale Doğru*, s. 35.

³⁶ Burada ifade biçiminde dikkat çeken bir ayrıntı vardır. O da daha önceki teliflerinden biri olan *Yirminci Asırda İslamiyet* (1923) adlı eserinde iman-amel ilişkisini incelerken ameli doğrudan imanın bir parçası olarak gösteren ifadeler kullanmışken *Ziya Gökalp'in Tenkidi* (1933) adıyla İsmail Kara tarafından hazırlanan daha ileri tarihli bir çalışmada ameli, Ehl-i Hadis'in de kabul ettiği tarzda “kemal-i iman”ın bir işareti olarak zikretmiş olmasıdır. İlk bakışta müellifin ifadesinden sonradan görüşünün değiştiği gibi bir fikir uyansa da onun bunu “kemal-i iman ve İslâm” şeklinde turnak işaretiyle sunması aslında Ehl-i Sünnet'in anlayışına eleştiri babında bir gönderme yaptığını ortaya koymaktadır. Hüseyin Kâzım Kadri, *Ziya Gökalp'in Tenkidi*, s. 157.

³⁷ Hüseyin Kâzım Kadri, *Yirminci Asırda İslamiyet*, İstanbul: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1339, s. 81.

³⁸ Hüseyin Kâzım Kadri, *Yirminci Asırda İslamiyet*, s. 82.

ithamda bulunduğu sonucunu çıkarmak mümkünse de kanaatimizce o kendisini daha iyi ortaya koyabilmek için böyle bir ifade kullanmakta ve bu konudaki hassasiyetini daha kararlı bir şekilde dile getirmeye çalışmaktadır.

Hüseyin Kâzım amelin imana dâhil edilmesi gerektiği konusunda öylesine duyarlıdır ki bu hassasiyeti kimi zaman onu muhatapları tarafından aleyhine kullanılabilecek birtakım ifadelerle de yönlendirebilmektedir. Örneğin imanını lisanıyla ikrar ve kalbiyle tasdik etmiş ve haramı helal addetme gibi küfrüne neden olacak bir anlayışa kapılmamış, ancak bazı haksızlıklara bulaşmış olan kişilerin bu ikrarını “sıdka ve kizbe hamli mümkün olan”; tasdikini “güya” ve haramı helal addetmemesini “tahlîl eder (helal addeder) gibi görünmeyen” ifadeleriyle kayıtlandırarak bir nevi niyet okuma olarak değerlendirilebilecek bir yorumda bulunur. Bu durumda onun düşüncesine göre imanın bir unsuru olarak kabul edilmesi gereken “amel” en ciddi dayanak konumundadır. Ehl-i Sünnet’in imanı ikrar ve tasdikle sınırlayan mevcut anlayışı, aslında zalim ve kâfir olan kimi kişilerin halis bir Müslüman olarak telakki edilmesine neden olmuştur. Bu yüzden Müslüman etiketi taşıyan ve öyle olduğunu düşünen bu zalim kişiler her türlü haksızlığı yapabilme cüretini kendilerinde bulmuşlardır. Müellife göre Müslümanlığı amentü esaslarında yer alan birkaç maddeye inanmakla sınırlandıran bu anlayış, hak ve hakikate karşı işlenmiş en büyük cinayetlerden biridir. Bu inanç esaslarını dinin yegâne gayesi olarak değil, onun insanlar ve özellikle müminler için hedeflediği gayelere ulaştıracak bir başlangıç olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Nitekim Kur’an’ı Kerim’de bu inanç konuları yanında tarihî, ahlâkî ve sosyal hayata ait açıklamaların ve ahkâmın da yer alması ona göre kendi görüşünü destekler mahiyettedir³⁹.

İslâmî meselelere dair düşüncelerini kimi âyetlerden hareketle teyid etme gibi bir üslup benimseyen ve bu tarzını amelin imandan bir cüz olması gerektiğine dair görüşlerini ortaya koyarken de sürdüren müellif, Allah’ın “*müminleri karanlıklardan nura çıkaracağı*” (Bakara 2/257, Maide 5/16) ifade buyuran âyetlerine, karanlıktan nura çıkmak gibi büyük bir hadisenin O’nun ahkâmına uymakla gerçekleşeceği şeklinde bir yorum yapar. Yine “*Allah iman edenleri dünyada ve âhirette sağlam bir söz üzere sabit tutar.*” (İbrahim 14/27) âyetindeki “kavl-i sabit” ifadelerini dinî ve şer’î ahkâma sarf ederek bunlara iman edip imanını fiilî ve amelî olarak gösterenlerin dünya ve âhiret kurtuluşuna erecekleri yönünde bir açıklama getirir. Bu yaklaşımda dikkat çeken husus, onun âyetleri kendi bakış

³⁹ Hüseyin Kâzım Kadri, *Yirminci Asırda İslamiyet*, s. 228-230.

açısına uygun bir şekilde izah etmesidir. Müellifin doğrudan istidlalde bulunduğu bu ilâhî beyanlardan hareketle amelin imandan bir cüz olduğu yorumuna ulaşmak biraz zorlama bir tevil olsa da düşünürümüz, bu istidlallerden sonra iman ile amel arasında olması gereken “hakiki ve samimi” bağı görmezlikten gelmenin, İslâm’ı ulaşmaya çalıştığı gayelerden uzaklaştırmak ve onu şekli, içi doldurulmamış bir hale getirmek anlamına geleceğini belirtir⁴⁰. Yine muhtelif âyetlerden alıntılar yapan ve ardından bu ve benzeri çeşitli âyetler aracılığıyla Allah’ın kullarına her türlü kötülüğü yasaklayıp iyi ve salih amellerin kendilerini dünya ve âhîret mutluluğuna eristireceği müjdesini verdiğini söyleyen müellif, bütün bu naslara rağmen imanı fiillerden tecrit edip onu “kuru bir söz” şekline büründürmenin hak ve hakikatle bağdaşır bir yanının bulunmadığını ifade eder⁴¹.

İtikadî esaslara inandıktan sonra kişinin iman ve İslâm’ının Kur’an ve hadislerde geçtiği şekliyle Allah’a, kendine ve beşere karşı olan vazifelerine gösterdiği riayet ile tamam olacağını savunan yazar, inancın amelle tezahür edeceğini, işlenen amellerin kişinin iman ve inkârı (küfrü) hususunda bir ölçüt oluşturduğunu beyan eder⁴².

Kelâmda amelin imandan bir cüz olmadığına dair delil olarak kullanılan bazı âyetleri tam aksi istikamette amelin imanın bir rüknü olduğu yönünde yorumlayan müellif iman ve amel kelimelerinin yan yana kullanıldığı bu âyetleri kendi görüşünün delilleri olarak isti’mal eder. Bu doğrultuda “*Ancak iman edip salih amel işleyenlere sonsuz ecir vardır.*” (el-İnşıkak 84/25); “*Allah iman edip salih amel işleyenlere mağfiret ve büyük ecir vaad etti.*” (el-Feth 48/29); “*İman edip salih amel işleyenleri, Rableri kendi rahmetine dâhil eder.*” (el-Câsiye 45/30); “*Erkek ve kadın kim de mümin olarak salih amel işlerse işte onlar cennete girerler.*” (Mü’min 40/40) ve “*İman edip salih amel işleyenler için mağfiret ve büyük bir mükâfat vardır.*” (el-Fâtır 35/7)

⁴⁰ Hüseyin Kâzım Kadri, *Yirminci Asırda İslamiyet*, s. 229-230. İbrahim sûresinin 27. âyetindeki “kavl-i sabit” ifadesini yukarıda geçtiği gibi yorumlayan müellif, kendi başkanlığındaki heyet tarafından yazılan tefsiri tercümede ise bu ifadeye “kelime-i tayyibe” gibi kendi yaptığı yoruma aykırı ama âyetin anlamına uygun bir mana vermesi, daha sonra değinileceği üzere, onun bazı âyetlere kendi bakışına uygun yorumlar getirdiğinin işaretidir. bk. Heyet [Reis: Hüseyin Kâzım Kadri], *Nûru’l-beyân*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1340-1341, I, 502.

⁴¹ Yazar bu konudaki düşüncelerinin, yani amelin iman için bir şart olduğu görüşünün bir uzantısı olarak genel kanaatin aksine fasık olan imamın arkasında namazın caiz olmayacağı görüşünü savunur. Hüseyin Kâzım Kadri, *Yirminci Asırda İslamiyet*, s. 230-231. Müellife göre Müslümanlığı taklidî bir iman ve inançtan ibaret görmek, İslâm’ı hiçe indirmek istediğinden başka bir şey değildir. Mücerret bir taklit ve imanla kişi kendini kurtaramaz. Kur’an Müslümanlara her işte doğru yolu gösterdiğine ve iyilik ile kötülüğün kaynaklarını bildirdiğine göre müminler, dinin tüm ahkâmını yerine getirmekle mükelleftirler. bk. Hüseyin Kâzım Kadri, *Felaha Doğru*, s. 35.

⁴² Hüseyin Kâzım Kadri, *Yirminci Asırda İslamiyet*, s. 82.

âyetlerini kendi görüşünü destekleyen deliller manzumesi olarak aktarır. İman ve amelin birlikte kullanıldığı bu âyetlere başka birtakım ilahî beyanlar daha ekleyen ve bunun pek çok sayıda olduğunu dile getiren müellif, daha sonra yine benzer içeriğe sahip olarak mütalaa edilebilecek diğer bazı âyetlere yer vererek, iki cihanda ulaşılabilecek felahın, hayır-hasenat ve salih amele bağlı olduğunu belirtir⁴³. Yine imanın salih amel ile yakın bir ilişki içerisinde olduğunu gösterdiğini düşündüğü çeşitli âyetleri zikreden yazar, imanın lisan ile ikrar ve kalp ile tasdike ilave olarak ayrıca fiil ile izhardan oluştuğunu savunur. Kalben bir tasdik eşlik etmediği bazı sözlerin dilden kolayca çıkabilmesine nazaran işin fiiliyat boyutuna dökülmesinin kalpte olanı yansıtmaya bakımından daha büyük bir güvence oluşturduğunu dile getirir⁴⁴.

Öte yandan imanın tarifi içerisine amelleri dâhil eden yaklaşımını âyetlerin dışında hadislerle de desteklemeye çalışan ve bu manada “İman ve amel iki kardeşdir⁴⁵.”, “İman altmış küsur şubedir. Hayâ da imandan bir şubedir⁴⁶.”, “Mümin, insanların elinden ve dilinden salim olduğu kişidir⁴⁷.” ve “İslâm güzel ahlâktır⁴⁸.” gibi hadislerle yer veren müellif, amelleri imandan ayrı kabul eden anlayışların yanlışlığına atıfta bulunur⁴⁹. Yine “iman yetmiş küsur şube olup, bunlardan en faziletlisi “Lâ ilahe illallah” kelimesi, en düşüğü ise eziyet veren bir şeyin yoldan kaldırılmasıdır⁵⁰.” şeklinde ifade buyrulan hadis-i şeriften de istidlalde bulunan yazar dinî, ahlâkî veya sosyal bir menfaate vesile olan,

⁴³ Hüseyin Kâzım Kadri, *Yirminci Asırda İslamiyet*, s. 83- 85. Amelin imandan bir cüz olmadığı görüşünü savunan kelâmcıların kullandıkları delillerden ikisi şöylece ortaya konulur: Kur'an'da amelin iman üzerine atıf yapılarak ve imanın amelin sıhhati için şart kılınarak kullanılması amelin imandan başka bir şey olduğunu ve onun imandan bir cüz olmadığını gösterir. Zira bir yerde atıf varsa matuf ile matufun aleyhin birbirinden başka olmaları ve birinin ötekine dâhil olmaması gerekir. Yine bir şeyin kendisinin şartı olması muhal olduğundan meşrû, şarta dâhil değildir. Buna göre amel imanın gayridir ve ondan bir parça değildir. Hüseyin Kâzım'ın amelin imana dâhil olduğu yönündeki görüşünü desteklemek amacıyla istidlalde bulunduğu ayetlerde de amel ile iman arasında matuf-matufun aleyh ve şart-meşrû ilişkisi olmasına rağmen o, bu ilişkilerin gereğine dikkat etmeksizin amel-iman kelimelerinin aynı cümle içerisinde birbiriyle irtibatlı olmasından hareketle amelin imandan bir cüz olduğu sonucuna ulaşmıştır. Kelâmcıların kullandıkları bu iki delil için bk. Sa'düddîn Taftazânî, *Şerhu'l-Akaidi'n-Nesefiyye*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Kahire: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, 1408/1988, s. 80; es-Sâbûnî, *Matüridiyye Akaidi* s. 180.

⁴⁴ Hüseyin Kâzım Kadri, *Yirminci Asırda İslamiyet*, s. 85-87.

⁴⁵ Münâvî, *Feyzü'l-kadîr*, III, 188, Hadis no. 3104.

⁴⁶ Buhârî, “İman”, 3; Müslim, “İman”, 57.

⁴⁷ Buhârî, “İman”, 4; Müslim, “İman”, 65.

⁴⁸ el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, III, 17, Hadis no. 5225.

⁴⁹ Hüseyin Kâzım Kadri, *Yirminci Asırda İslamiyet*, s. 87-88.

⁵⁰ Müslim, “İman”, 58; İbn Mâce, “Mukaddime”, 57.

Müslümanlara mutluluk bahşeden ve onlara selamet yolu açan her şeyi, imanın içerisine dâhil eder ve bu bakış açısıyla her Müslüman'ın imanının doğal olarak birbirinden farklı olacağı sonucuna ulaşır⁵¹.

Hüseyin Kâzım, edebiyat dünyasında kendisine büyük bir şöhret kazandıran *Türk Lügati* adlı çalışmasında da iman kelimesini açıklarken diğer eserleriyle tutarlı birtakım izahlar yapar. Bu kelimenin sözlükte “tasdik” anlamına geldiğini, zıddının “küfür”, dinî terminolojideki karşılığının ise “kalben itikad, lisanen ikrar ve fiilen izhar” olduğunu belirtir. Adı geçen bu eserinde yer alan kelimelerin kullanılışı hakkında çeşitli örnekler zikreden yazar, iman kelimesini “kalple marifet, lisanla ikrar ve azalarla ameldir⁵².” ve “Allah imansız ameli amelsiz imanı kabul etmez⁵³.” gibi kendi iman anlayışına uyan ya da diğer bir ifadeyle zahiren çok güçlü bir iman-amel ilişkisi kuran hadislerle örnekleme yoluna gider. Bu da ameli imanın içine alma ve onunla iman arasında sıkı bir ilişki kurma hususuna verdiği önemi gösteren bir ayrıntı olarak karşımızda durmaktadır⁵⁴.

Günahın imana zarar verip vermeyeceği meselesinde birbirlerinden oldukça farklı sonuçlara ulaşan mezheplerin görüşlerini de özlü bir biçimde aktaran müellif, İslâm'ın ilk ihtilafı mevzularından biri olarak zikrettiği bu meselede günah işleyen mümini Hâricîlerin kâfir, Mu'tezile'nin küfür-iman arasında bir yerde (el-menziletü beyne'l-menziyeteyn) kabul ederken, Mürcie ve Ehl-i Sünnet'in ise onu fâsık bir mümin şeklinde telakki ettiklerini belirtir. Bu satırları yazdığı eserinde kendi görüşünü net olarak ortaya koymayan müellif⁵⁵, diğer bazı eserlerinde ameli imanın bir parçası olarak kabul etmek suretiyle, Hâriciyye gibi ameli yerine getirmemesi halinde doğrudan kâfir veya Mu'tezile gibi tevbe etmeden ölürse cehennemlik şeklinde açık bir hüküm koymamakla birlikte onların anlayışına benzer bir kanaat serdetmiş olur. Yine Ehl-i Sünnet'in iman konusundaki tavrını “Mu'tezile'nin ictihadlarına muhalif olan telakkî-i Ehl-i Sünnet, imanı kalben tasdik lisanen ikrar ile sınırlandırmak suretiyle Müslümanlar için telafisi imkânsız gâileler oluşturdu” ifadeleriyle aktaran yazar, imanın amelleri kapsamı konusunda bu iki mezhebe yakın bir yerde durduğunu hissettirir⁵⁶. Ancak kelâm ilminin kuruluşunu takiben ortaya çıkan itikadî

⁵¹ Hüseyin Kâzım Kadri, *Yirminci Asırda İslamiyet*, s. 81-82.

⁵² İbn Mâce, “Mukaddime”, 65.

⁵³ Taberânî, *Mu'cemu'l-kebîr*, XIII, 203, Hadis no. 13918.

⁵⁴ Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lügati*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1927, I, 301.

⁵⁵ Hüseyin Kâzım Kadri, *Ziya Gökalp'in Tenkidi*, s. 134.

⁵⁶ Hüseyin Kâzım Kadri, *Yirminci Asırda İslamiyet*, s. 228.

mezhepler hakkında pek de olumlu kanaat beslemeyen ve bu ilme oldukça soğuk bakan müellifin bu konuda o iki mezhepten birinin görüşüne imtisal ederek onların görüşünü aldığını söylemek çok da mümkün gözükmemektedir⁵⁷. Nitekim kendisini yakından tanıyanlar tarafından aktarıldığına göre Selefiyye akaidine bağlı olan müellif, İbn Hazm (ö. 456/1064) ve İbn Teymiyye'ye (ö. 728/1328) büyük bir sempati duymakta, kelâmcılara karşı ise selefin akaid anlayışını bozdukları gerekçesiyle pek de hoş duygular beslememektedir⁵⁸. Ancak yine de iman-amel ilişkisi bağlamında zalimin kâfir olarak telakki edilmesi gerektiğini söyleyen müellifin bu görüşünü, kendisine bağlı olduğu ifade edilen Selefiyye mezhebi ile aynı çizgide görmek mümkün değildir. Zira bu mezhep imanın tarifine ameli dâhil etsede büyük günah işleyen kişiyi tekfir cihetine gitmez. O halde yazarın bu mesele hakkındaki düşüncesini, bir sistem içerisinde belirli bir mezhebin görüşüne bağlanıp onu savunmaktan ziyade, İslâm dünyasındaki haksızlıkların önüne geçmek ve güçlü bir ahlâkî yapı oluşturmak saikiyle ortaya koyduğunu söylemek en uygun yaklaşım gibi gözükmemektedir.

İman ile İslâm (amel) arasındaki bağı oldukça zayıflatan iman tariflerinin veya onun hakkındaki birtakım yaklaşımların İslâm beldelerinde zulmü bir alışkanlık haline getiren mütegalibe takımına karşı hakkı ve hakikati haykıracabilecek bir kurumun yokluğundan da son derece etkilendiğini savunan yazar, bu nazariyenin yaptıkları haksızlıklarda zalimlere güç ve kuvvet verdiğini ifade eder. Halbuki ona göre zulüm ile küfür eşdeğerdir. Küfür Allah'ın; zulüm ise insanların hakkını inkâr anlamı taşımaktadır. Nitekim "*Şüphesiz Allah küfre sapanları ve zulmedenleri ne başıslayacak ne de doğru bir yola iletecektir.*" (Nisâ 4/168) âyetindeki küfür ile zulüm kelimeleri ona göre müteradif birer kavram olarak kullanılmış ve birbirlerini tefsir edecek mahiyette isti'mal edilmiştir. İmanın ameller ile zuhur ettiği böylesine açıkken asırlarca bu yakın ilişkinin göz ardı edilmesi İslâm âleminin zulümle dolmasına neden olmuştur⁵⁹. Müellifin ameli

⁵⁷ Şeyh Muhsin-i Fânî ez-Zâhirî [Hüseyin Kâzım Kadri], "Sebilürreşâd Cerîde-i İslâmiyyesine", *Sebilürreşâd*, 19 Temmuz 1339, cilt: 21, sayı: 546, s. 207-210.

⁵⁸ Hüseyin Kâzım Kadri, *İslâm'ın Avrupa'ya Son Sözü*, sd. Ömer Hakan Özalp, sadeleştirenin önsözü, s. 9.

⁵⁹ Hüseyin Kâzım Kadri, *Yirminci Asırda İslamiyet*, s. 87. Hüseyin Kâzım'a göre dini ve onun hükümlerin korumak göreviyle mücehhez olması gereken ulema, mütegalibe takımının zulmüne yeterli tepkiyi vermedikleri ya da diğer bir ifadeyle sükûtu tercih ettikleri için bu zalimler İslâm âlemini pek çok haksızlıklarla doldurmuşlardır. bk. Hüseyin Kâzım Kadri, *Ziya Gökalp'in Tenkidi*, s. 122. Müellife göre bu zulümlerin yayılmasının bir diğer sebebi de kendi haklarını bilme konusunda cehalet ve gaflet içerisinde bulunan Müslümanlardır. bk. Hüseyin Kâzım Kadri, *İstikbale Doğru*, s. 38, 44-45; Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutîyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, haz. İsmail Kara, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991, s. 226; Hüseyin Kâzım Kadri, *Bir*

imanın bir parçası olarak görmesinin bir tezahürü olarak zulmü küfürle eşdeğer tuttuğu, diğer bir ifadeyle zulmü de küfür gibi imanın tam mukabili olarak addettiğini gösteren başka açıklamaları da vardır. Örneğin yazar, sadece küfrün değil, zulmün de cezadan varestede olacağını gösteren bir hüküm olmadığını beyan ederken zulmün de küfür gibi mutlaka cezayı gerektireceğini ihsas eder⁶⁰. Yine *Hak ve Hakikat* adlı eserinde İslâm'a göre küfür ile zulmün "muadil" olduğunu ve biriyle tavsif edilenin diğeriyle de tavsifinin mümkün olduğunu ifade ederken aynı bakış açısını yansıtır. Zira ona göre kâfir, ilahın haklarını; zalim ise kulların haklarını inkâr edip onları çiğneme cesareti gösteren kişidir. Her ikisi de dinin katında her türlü ta'na müstahak bulunmaktadır. Müellifin yine adı geçen bu son eserinde zalim kelimesini "[kafir]" şeklinde parantez içine alması kendi kanaatini net bir şekilde ortaya koyması açısından önem arz etmektedir⁶¹. *İstikbale Doğru* adlı eserinde de "Allah küfre sapanları ve zulmedenleri ne başıslayacak ne de doğru yola iletacaktır." (Nisâ 4/168) âyetinden hareketle yaptığı bir yorumda insanların haklarına tecavüz eden zalimlerin ebedî olarak cezaya müstahak olacaklarını ifade etmektedir. Yine Hz. Peygamber'in "Kim zalim olduğunu bildiği bir adamla beraber bulunup ona yardım ederse o, İslâm'dan çıkmıştır⁶²." hadisine yer vererek ameli imandan bir cüz gördüğünü ortaya koymaktadır⁶³. Aynı şekilde *Türk Lügati* adlı çalışmasında zulüm kelimesinin bir anlamının da küfür ve hakkı inkâr olduğunu belirtir. Kur'an'a göre zulmün Allah ile kul, kul ile kul ve nihayet kul ile kendi nefsi arasında olmak üzere üç şekilde cereyan ettiğini savunur⁶⁴. Hatıralarında da İslâm nazarında küfür ile zulmün eşit olduğunu ifade eden müellif⁶⁵, *Bir Milletin Dirilişi* adıyla yayımlanan eserinde de aynı görüşü bazı âyetler eşliğinde tekrarlar⁶⁶.

İmanın tarifinde ahlâkî ve sosyal kanunları dikkate almayan bir çizgi takip etmenin oldukça mahzurlu olduğunu savunan müellif, imanın aidiyetinin Cenab-ı Hakk'a olsa da O'nun kimsenin kendisine inanmasına ihtiyacı bulunmadığına ve

Milletin Dirilişi, sdl. Ömer Hakan Özalp, Mehmed Nizameddin Özalp, İstanbul: Pınar Yayınları, 2008, s. 18.

⁶⁰ Hüseyin Kâzım Kadri, *Yirminci Asırda İslamiyet*, s. 232.

⁶¹ Hüseyin Kâzım Kadri, *Hak ve Hakikat*, s. 87-88.

⁶² Taberânî, *Mu'cemu'l-kebîr*, I, 227, Hadis no. 619.

⁶³ Ona göre zalimlere karşı Müslümanların sahip oldukları hakları konusunda gaflet göstermeleri, İslâm âleminde yaşanan çöküntünün en önemli sebeplerinden birini teşkil etmektedir. Hüseyin Kâzım Kadri, *İstikbale Doğru*, s. 47-49.

⁶⁴ Yazar zulme küfür anlamını verirken "*Muhakkak ki en büyük zulüm şirktir*" (Lokman 31/13) âyet-i kerimesine dayanır. Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lügati*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1943, III, 59.

⁶⁵ Hüseyin Kâzım Kadri, *Hatıralarım*, s. 226.

⁶⁶ Hüseyin Kâzım Kadri, *Bir Milletin Dirilişi*, s. 18.

bundan asıl istifade edecek olanın bizzat O'na iman eden kişiler olacağına işaret eder. Bu ifadesiyle imanın amelle ilişki içerisinde olmasının onu elde eden kişiye daha fazla katkı sağlayacağına vurgu yapar⁶⁷.

İmanı kalple tasdik dille ikrardan ibaret görmenin, naslar üzerinde yapılan bazı lafzî değerlendirmelerden kaynaklandığını, bu yaklaşımın imanı oldukça dar bir alana hapsettiğini belirten Hüseyin Kâzım, din ve şeriatın gerçekten tesis edilmesi isteniyorsa iman bu dar çerçeveden kurtaracak bir anlayışa ihtiyaç olduğunu dile getirir. Ona göre imanın sahası bu şekilde genişletilse inanç esaslarına itikattan sonra artık kişi, dinin ve onun kaynaklarının kendisine yüklediği dinî vecibeleri, ahlâkî ve sosyal vazifeleri ciddiyetle yerine getirmesi gerektiğini ve bu konularda göstereceği ihmalkârlığın kendisinin hüsrana neden olacağını kavramakta zorlanmayacak, İslâm âleminde meydana gelmiş pek çok kötülüğün önüne geçilmesi de mümkün olacaktı⁶⁸. Ancak maalesef bu güçlü ilişki kurulamadığı için Müslümanlar arasında kötülükler gitgide artmış ve toplum içinde yaşanan ahlâkî erozyonun önüne geçilememiştir.

Hüseyin Kâzım bu saptamaları yaptıktan sonra, amel ile iman arasında sıkı bir bağ kurulmuş olsaydı müminlerin ne tür kazançlar elde edeceğini, kelâmcıların imanı kalple tasdik dille ikrardan ibaret görmeleri neticesinde Müslümanların ne tür güzellikleri ellerinden kaçırdıklarını -en azından bu güzelliklerden yeterince istifade edemediklerini- bir kısım âyetlerden hareketle müşahhas olarak ortaya koymaya çalışır. Buna göre amelin imanın içerisine katılması ve İslâm'ın sosyal dokuya yönelik emir ve yasaklarına daha titizlikle riayet edilmesi neticesinde insanın hakları kolayca zayi edilmez (A'raf 7/85), İslâm'ın birliğe verdiği önem bir düstur olarak şuurlara kazınarak müminlere hiçbir faydası dokunmayan tefrikadan uzaklaşılır (Âl-i İmrân 3/103), Müslümanların barış içerisinde yaşamalarının kendilerine sağlayacağı faydalardan istifade edilir (Bakara 2/208), İslâm milletleri arasında asırlarca süren kavga ve ayrılıklar yerini sulh ve selamete

⁶⁷ Hüseyin Kâzım Kadri, *Yirminci Asırda İslamiyet*, s. 88-89.

⁶⁸ Hüseyin Kâzım Kadri, *Yirminci Asırda İslamiyet*, s. 89-90. Hüseyin Kâzım pek çok müctehid ve ulemânın görüşlerini lafzî mülâhazalar üzerinden oluşturmaya teessüf etmekte ve bu yaklaşımın dinin gayelerini gerçekleştirmenin önüne bir duvar ördüğüne dikkat çekmektedir. bk. Hüseyin Kâzım, *a.g.e.*, s. 228; Hüseyin Kâzım, *Felaha Doğru*, s. 44. Hüseyin Kâzım'ın bu yaklaşımını kelâm ilmi üzerinden gösteren temel düşünceleri için bk. Şeyh Muhsin-i Fânî ez-Zâhirî [Hüseyin Kâzım Kadri], "Sebilürreşâd Cerîde-i İslâmiyyesine", *Sebilürreşâd*, 2 Haziran 1339, cilt: 21, sayı: 532-533, s. 92-93.

birakır (Hucurât49/10) ve müminler ibadet ve yaşantılarında sahip olacakları ihlâsın Cenâb-ı Hakk katındaki değerini daha iyi idrak ederlerdi (Zümer 39/11)⁶⁹.

Hüseyin Kâzım'a göre yine iman ile amelin sosyal ve siyasî boyutları açısından en önemli kavramlarından biri olan hak ve adalet arasında güçlü bir bağ tesis edilebilseydi, daha sağlam bir adalet anlayışıyla Müslümanlar arasında huzur temin edilir ve İslâm âleminin başına çöreklenen mütegalibe takımına karşı daha reaksiyoner bir tavır gösterilir (Bakara 2/124), Kur'ân'ın "iyilik ve takvada yardımlaşma" emrine imtisal edilmesi neticesinde toplumun huzur ve saadeti artar (Mâide 5/3) ve insanlar hakkın batıla karşı olan davasında ve mücadelesinde uyanık durur ve bunu temin için yapılması gerekenleri titizlikle yerine getirirdi (Mü'min 40/5). Ancak müellife göre ne yazık ki iman ile en genel anlamıyla amel arasında güçlü bağlar kurmak yerine imana şeklî bir rol verilmiş ve bu durum, İslâm âleminde ortaya çıkmış olan ahlâkî ve sosyal bozulmanın tetikleyicisi olmuştur⁷⁰.

Tahlil ve Değerlendirme

Dinin amentü esaslarına ve ibadetlere sıkıştırılıp kaldığına, bu yüzden onun ahlâkî ve sosyal boyutlarının yeterince ortaya konulmadığına inanan Hüseyin Kâzım Kadri İslâm toplumunun daha müreffeh yaşaması ve dayanışmasının artması adına birtakım görüşler ortaya koymuş ve dinin hedeflediği dünya-âhiret saadeti önünde engel olduğunu düşündüğü meseleler hakkındaki fikirlerini açık bir şekilde dile getirmiştir. Onun İslâm âleminde gördüğü olumsuzlukların başında bu coğrafyada pek çok zalimin türemesi, buna karşılık yapılan haksızlıklara sessiz kalınması, en azından yeterince tepki gösterilmemesi gelmektedir. Ona göre bunun en önemli sebeplerinden biri de bu zalimleri cesaretlendirecek tarzda dille ikrar ve kalple tasdik suretiyle tamamlanan bir iman tarifinin ortaya konulması ve onun amel ile ilişkisinin adeta koparılmasıdır.

Müellifin büyük bir hakkaniyet içerisinde zulme karşı en yüksek perdeden tepki göstermesi, bunun için kendi mensubu bulunduğu İttihad ve Terakkî Fırkası'nı bile en sert üslupla eleştirmekten çekinmemesi, bu meyanda örneğin

⁶⁹ Hüseyin Kâzım Kadri, *Yirminci Asırda İslamiyet*, s. 90-92. Daha sonra değinileceği üzere müellifin ilgili âyetlerden çıkardığı mana ile âyetlerin gerçek anlamı arasında yakın bir ilişki kurmak oldukça zor gözükmektedir.

⁷⁰ Hüseyin Kâzım Kadri, *Yirminci Asırda İslamiyet*, s. 92-93.

mütegallibe takımının onların devrinde uygun bir atmosfer bulduklarını⁷¹, İttihatçıların komitacılıktan başka bir şey bilmediklerini, ülkeyi uçuruma sürüklediklerini, cahil, akılsız ve mütekebbir kişiler olduklarını ifade etmesi⁷² takdire layık bir duruştur. Onun tek amacı başkasının hakkını çiğnemediği gibi kendi hakkını da çiğnetmeyen ve buna tepki gösteren bir toplum, dolayısıyla huzurlu bir ortam tesis etmektir. İşte toplumun tüm katmanlarında böyle bir bilinç meydana getirmenin en kestirme yolu, kişinin hareketlerinde ölçüyü yitirmemesi için onun en değerli hazinesi olan, dolayısıyla kaybetmeyi kolay kolay göze alamayacağı imanı ile bu davranışlar arasında sıkı bir ilişki kurmaktan geçmektedir. Ulaşılmak istenen hedef hakikaten eksikliği hissedilen ve özlenen bir hedeftir. Ancak onun bu hedefin önünde en büyük engellerden biri olarak amelin imandan bir cüz olarak benimsenmemesi anlayışını göstermesi kanaatimizce çok da adaletli bir yaklaşım değildir. Zira imanı kalple tasdik, dille ikrar şeklinde anlayanlar ameli tamamen boşa çıkarmamış, onu eksikliği insana hiçbir şey kaybettirmeyen bir davranış olarak görmemiş, en azından onun, kemaliyeti hususunda iman için bir gösterge olduğunu kabul etmişlerdir. Ameli imandan bir cüz kabul etmemek onu değersiz görmek anlamına gelmez. O elbette çok kıymetlidir. Bu manada belki yüzlerce âyet ve hadisten istidlâlde bulunmak mümkündür. Ancak âyetlerden yola çıkarak nihaî bir hüküm vermek gerekirse, o asla iman ölçüsünde bir değere sahip değildir.

İmanı kendisi gibi değerlendirmeyen mütekelliminin bu düşüncelerini, sanki kendi heva ve heveslerine göre oluşturuyormuşçasına onları itham etmek doğru bir tavır değildir. Onlar bir sistem içerisinde tamamen nasları dikkate alarak, onlardan istidlalde bulunarak ve birtakım aklî gerekçelerle de destekleyerek imanın kalple tasdik ve dille ikrardan oluşup, büyük günah işlemenin kişiyi imandan çıkarmayacağı fikrine ulaşmışlardır. Şayet naslardan amelin de imanın bir parçası olduğu ve büyük günah işleyenin ebedî azaba müstahak olduğu yönünde bir netice çıkarsalardı, tamamen bu görüşü ileri sürerler ve amelle iman arasındaki ilişkiyi ameli imanın bir cüzü olacak şekilde tespit ederlerdi. Her ne kadar Hüseyin Kâzım bu konuda kelâmcıları amansız bir lafızcılık hastalığına tutulmakla eleştirse de en büyük mucizelerinden biri belagat olan Kur'an'ı anlama hususunda en önemli unsurun lafızlar olması yadırganacak bir durum olmasa gerektir. Ulemâ da elbette Cenab-ı Hakk'ın beyanlarını anlamak

⁷¹ Hüseyin Kâzım Kadri, *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi*, sdl. Kudret Büyükcoşkun, İstanbul: Pınar Yayınları, 1992, s. 31.

⁷² Bolayır, *Hatıralar*, s. 485-486.

için onların anahtarı mesabesinde olan lafızlara büyük ehemmiyet vermişler ve haklı olarak onlar üzerinde yoğunlaşmışlardır. İşte böyle bir durumda nasların müsaade etmediği ya da en azından kendi anlayışlarına göre naslardan ulaşamadıkları ve lisanın da elvermediği (amel-iman aynılığı) bir neticeyi (amel imandan bir cüzdür şeklinde) ortaya koymadıkları için kelâmcıları toplumdaki ahlâki erozyonun en büyük müsebbiblerinden biri olarak görmek çok da insaflı bir yaklaşım değildir. Müellifin sadece kelâmcılar değil genel olarak İslâm ulemâsı hakkında genelleyici bir üslup içerisinde kullandığı ifadeler rahatsız edicidir. Elbette ulemâ içerisinde de en büyük vazifelerinden biri olan emir bi'l-maruf ve nehiy ani'l-münker görevini layıkıyla yerine getirmemiş olanlar vardır. Belki kendisinin yaptığı ağır ithamları hakedenler de bulunmaktadır. Ancak Ebû Hanife ve Ahmed b. Hanbel gibi bazı istisnalar zikredilmiş olsa da genel anlamda onları menfaatlerinin peşinde koşan, haksızlığa çanak tutan, toplumu adeta uçuruma sürükleyen, halkı aydınlatması gereken konularda sessizliğe bürünen ve İslâm toplumunun içine düştüğü felaketlerin tetikleyicisi olan kişiler olarak tavsif etmek hiç de adaletli bir yargı değildir.

Öte yandan amelin imandan bir cüz olması halinde ortaya çıkacak olan tablonun da dikkatli okunması gerekmektedir. Hüseyin Kâzım, ameli imandan bir cüz kabul ederken, tespit edebildiğimiz kadarıyla zulüm dışında işlenen bir büyük günahın kişiyi imandan çıkaracağını veya onun küfre düşeceğini iddia eden çok açık bir ifade kullanmamaktadır. Ancak amelin kâmil imanın değil tasdik etme anlamındaki mücerred imanın bir rüknü kabul edilmesi halinde bunun günah işleyen kişinin imandan uzaklaşması neticesi vereceği açıktır. Bunun doğuracağı ümitsizlik halinin ve bunun sonucunda da müellifin ameli imandan saymamanın zalime cesaret verdiği ve kötülükten kaçınma konusunda onu bir boş vermişliğin içine düşürdüğü şeklinde getirdiği eleştiri, şimdi aksi bir istikametten, yani artık nasılsa imandan uzaklaştım anlayışıyla başka bir boş vermişlik içine düşüreceği de unutulmamalıdır. Nitekim büyük günah işleyen kişinin ebedi cehennemde kalacağı şeklindeki Zeydiyye mezhebine ait görüşü aktarırken onların Hâricîler gibi günahkârı ümitsizliğe sevk ettiğini ifade eden Abdülkahir el-Bağdâdî de (ö. 429/1307-38) aynı hususa dikkat çekmektedir⁷³. Öte yandan ameli imandan bir cüz kabul eden kişinin doğal olarak kendini mümin görmesi, onun aynı zamanda bir günah işlemediğini ya da işlediği tüm günahlarının tevbesini yerine getirdiğini de iddia etmesi anlamına gelmektedir. Peygamberler dışında masum hiçbir insan olmadığına göre böyle bir anlamı beraberinde getirecek bir düşüncenin ne kadar

⁷³Abdülkahir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 29.

da iddialı olduğu izaha gerek duymayacak kadar açıktır. Nitekim İbn Hazm da (ö. 456/1064) büyük günahın kişiyi imandan çıkaracağına inanan bir kimseye “kendisinin hiç günah işleyip işlemediğinin” sorulacağını, “hayır işlemedim” cevabı alınınca “*O halde kendinizi (beğenip) temize çıkarmayın.*” (Necm 53/32) âyeti okunarak ona bu cevabınla büyük günah işlediğinin hatırlatılacağını ifade ederken aynı hususa işaret etmektedir⁷⁴.

Müellifin Hz. Peygamber'in Kur'an'ı yine Kur'an ile tefsirinin bir örneği olarak en büyük zulmün şirk olduğunu beyan eden ifadelerinden hareketle zalim ile kâfiri birbiriyle eşdeğer kabul eden bir anlayışa yönelmesi de çok isabetli durmamaktadır. Zulüm elbette çok büyük bir günahdır. Kul hakkını ihlal eden bir davranışın doğrudan Allah tarafından affedilmeyeceği hususu da elbette doğrudur. İkisi arasında bir bağlantı kurmak da gayet tabiidir. Ancak biri Allah'ın, diğeri kulun hakkını inkârdır, şeklinde meseleyi inkâr bağlamında birleştirip ikisini birbirinin müradifi olduğunu iddia edecek kadar aynîleştirmek ve ikisi için de aynı neticeyle hüküm vermek doğru değildir. Allah'ın hakkını inkâr, O'nun kulları üzerindeki hakkı olan ibadetleri eda etmemekle de, O'nun ulûhiyetini takdir etmemekle de gerçekleşir. Bu ikisini dahi aynı kategori içerisinde değerlendirmek isabetli gözükmezken, birbirinden tamamen farklı olan iki hak çeşidini bir hükmün altında toplamak ve zulümle küfrü eşdeğer tutmak hiç isabetli durmamaktadır. Nitekim Kur'an'da “zalim, zalimler ve zulmeden kimseler” şeklindeki isimlerle hem inkâr edenler hem de günahkâr ve âsî Müslümanlar kastedilmektedir. Bu inkâr edenlerden beşi münafık, otuz üçü müşrik ve otuz sekizi de kâfir yerine kullanılmaktadır⁷⁵. Ancak bunların dışında çeşitli günahlar üzerinden zalim kelimesinin fasık anlamında kullanıldığını gösteren de pek çok âyet vardır. Buna göre ilahî sınırlara tecavüz edenler, hırsızlar, fuhuş işleyenler, hainler, kötülük yapanlar, katiller, fakirin hakkını vermeyenler, malını haram yolda harcayanlar ve adağını yerine getirmeyenler, yalan yere yemin edenler, hakka tecavüz edenler, başkalarına zarar verenler, yalancı şahitlik yapanlar, insanlara eza ve cefa edenler, günahına tevbe etmeyenler, alay edenler, kötü lakap takanlar, insanları çekiştirerek suçsuzu cezalandıranlar, fakirleri kovanlar, Hristiyan ve Yahudileri dost edinenler ve onların heva ve heveslerine uyanlar gibi pek çok kişi hep zalimlik ile tavsif edilen gruplar arasında yer almaktadır⁷⁶. İşte Kur'an'da böyle geniş bir yelpazede kullanılan zalim kelimesini,

⁷⁴ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel*, II, 265.

⁷⁵ İsmail Karagöz, *Kur'an'a Göre Zulüm Açısından Allah ve İnsan*, İstanbul: Çelik Yayınevi, 1996, s. 218-219.

⁷⁶ Karagöz, *Kur'an'a Göre Zulüm Açısından Allah ve İnsan*, s. 229-243.

inkâr edenler (kâfirler) anlamına tahsis edip, diğer anlamlarını (fasık) dikkate almamak doğru bir yaklaşım değildir. Yine bir diğer bakış açısıyla Kur'an'da kul ile Allah, kul ile kul ve kul ile kendi nefsi arasında gerçekleşme durumlarından bahsedilen ve ilkiyle en büyüğü şirk ve nifak olmak üzere her türlü günahın, ikincisiyle insanlar arasındaki her türlü haksızlığın, üçüncüsüyle de insanların kendi nefislerine yaptıkları taşkınlıkların kastedildiği zulüm kelimesini⁷⁷, sadece ilkinin bir bölümüne (şirk-nifak-küfür) tahsis edip diğer boyutlarını görmemezlikten gelmenin de doğru bir tavır olmadığı açıktır.

Müellif, imanın unsurları arasında bulunan ikrar ve tasdike nazaran bunu fiilî olarak göstermenin daha büyük bir güvence oluşturacağını düşünmekte ve ikrar ile tasdik in samimi olmayabileceğini ifade ederken bu görüşünü, amelin imandan bir cüz olması gerektiğinin bir nevi gerekçesi gibi sunmaktadır. Daha kolay gerçekleşmesi itibarıyla ikrar ve tasdik in amele nazaran suiistimale daha açık olduğunu kabul etmek mümkünse de, amelin de bu sıkıntıdan azade olmadığı iyi bilinmelidir. Zira amelde de samimiyetsizlik ifadesi olan riya, iman söz konusu olduğunda ise nifak tehlikesi bulunmakta ve bu manada amel de yeterli bir güvence sağlamamaktadır. Buna göre ikrar ve tasdikinde samimi olmayan, etrafını aldatan kişinin aynı samimiyetsizliği, işin amel boyutunda da sürdürmesi her zaman için mümkündür. İnsanın olduğu bir yerde işin aldatma kısmına kaçılması göz ardı edilemeyecek bir ihtimaldir. O halde kişilerin işledikleri büyük günahlar nedeniyle onların ikrar ve tasdiklerindeki niyeti sorgulamak yerine, dinin bize öngördüğü şekilde onların yaptıklarının zahirî kısmına bakmak, kalplerinde sakladıkları niyetlerinin hesabını ise Allah'a bırakmak en sağlıklı yol olmalıdır.

Diğer yandan müellifin meseleye yaklaşımında zihninde Müslümanların güçlü bir ahlâkî sisteme sahip olmaları ve içlerinde zulmü barındırmamaları gerektiği şeklinde yer eden anlayış, sanki nasları da bu düşünce bağlamında değerlendirdiği izlenimi uyandırmaktadır. Yani yazar, adeta kendi düşüncesini naslara söyletme eğiliminde bulunmaktadır. Zira onun kendi düşüncesini desteklediğini söylediği bazı âyetler, kanaatimizce onun iddiasını ispat hususunda yeterince güçlü değildir. Sadece iman-amel ilişkisi konusunda değil, dine dair pek çok meselede fikrini teyid ettiğini düşündüğü ilâhî kelâmdan sıklıkla yararlanan hatta bunu bazı eserlerinin yarısını âyetlerle dolduracak bir seviyeye kadar çıkaran müellif, görüşleriyle âyetler arasında okuyucunun bir münasebet kurmakta

⁷⁷ Ekin, *Kur'an'a Göre İnançsızlık*, s. 100.

zorlanacağı ilgiler kurmaktadır. Bu da kişide âyetten bir istidlal sonucu çıkarılan görüşten çok, zihinde sabit bir fikri âyetlere de söyletme intibai uyandırmaktadır. Nitekim Hasan Basri Çantay (ö. 1964), yazdığı mealinin önsözünde kendi eserinden evvel telif edilmiş mealler ve tefsirler hakkında yorumlarda bulunurken Hüseyin Kâzım'ın başkanlık ettiği bir heyet tarafından kaleme alınan *Nuru'l-Beyân* adlı "tefsîrî tercüme" hakkında yaptığı şu yorum bizim bu kanaatimizi destekler mahiyettedir: "Bu tefsîrî terceme parçaları, üstlerinde kendi harfleriyle yazılı bulunan âyetlerle karşılaştırıldığı zaman görülür ki ne o parçalar bu âyetlerin manalarına, ne o manalar mezkûr âyetlerin lafızlarına asla uymamaktadır"⁷⁸. Yine Hüseyin Kâzım Kadri'nin kelâmî görüşleri üzerine yazılan bir tezde benzer değerlendirmelerin yapılması onun eserlerini inceleyenler üzerinde aynı izlenimi bıraktığını göstermektedir⁷⁹. Biz bu anlamda Hüseyin Kâzım'ın istidlalde bulunduğu ve imanla beraber bulunan salih amelin kişiye kazandırdıkları üzerine yoğunlaşan bu âyetlerin tek başına ameli imandan bir cüz kabul etmek için yeterli olmadığını düşünüyoruz. İlgili âyetlerden hareketle iman ile amel arasında kuvvetli bir bağ olduğunu ortaya koymak muhakkak ki doğrudur. Zaten bu bağ, imanı dille ikrar, kalple tasdikten ibaret gören ulemâ da kurmuştur. Ancak onlar bu ilişkiyi hiçbir zaman ikisini birbiriyle aynileştirecek dereceye vordırmamışlardır. Zira onlar imanla amel arasında böyle bir irtibat kurmaları halinde ortaya çıkacak tabloyla diğer bazı âyetleri uzlaştırmakta büyük bir zorluk içerisinde düşeceklerini hesap etmişler ve bütüncül bir sistem içerisinde görüşlerini ortaya koyarak herhangi bir çelişkiye düşmemenin gayreti içerisinde olmuşlardır. Vakıa ameli imandan bir cüz kabul eden ve büyük günahın kişiyi imandan çıkaracağını savunan mezheplerin de Kur'an'dan getirdikleri deliller vardır. Onlar da tıpkı kendi görüşlerinin aksini savunan ulemânın yaptığı gibi zahiren kendi görüşlerini çürüten nasları tevil etmişlerdir. O zaman doğru olan görüşü bulmanın bir yolu da, teviline ihtiyaç duyulan nasların sayısında gizlidir. Hangi düşünce kendi görüşlerini ispat sadedinde daha az sayıda nassın teviline ihtiyaç duymuşsa o görüş doğruya daha yakın demektir. İşte bu minvalde Ehl-i Sünnet, karşı tarafın kendi görüşlerini teyid için getirdiği âyet ve hadislerin zahirlerinin terk edilip tevil edileceklerini, zira büyük günah işleyenin kâfir olmadığı hususunda açık ve kesin naslar olduğunu, ayrıca bu kişinin küfre düşmeyeceğine dair icma bulunduğunu

⁷⁸ Hasan Basri Çantay, *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, İstanbul, 1984, I, s. 6.

⁷⁹ Hamide Doğan, *Hüseyin Kazım Kadri'nin Dini ve Siyasi Görüşleri "Kelâmî Bir Yaklaşım"*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s. 96.

ifade etmişlerdir⁸⁰. O halde önemli olan bu naslara bütüncül bir gözle bakabilmektir. Bir âlimin veya dinî naslara değer veren bir kişinin kendi gönlüne yatan sonucu naslardan araştırıp bulması, kendi düşüncesine aykırı manalar ihtiva eden diğer nasları göz ardı etmesi ne ilme ne de vicdana da sığan bir tavidir. Bu yaklaşım kendi görüşü doğrultusunda nasları kullanmaktan başka bir şey değildir. Şayet amaç Şâri-i Mübîn'in ne söylediğine ulaşmak ise bu kuşatıcı perspektif mutlaka yakalanmalı ve bütün ilgili naslar üzerinde tüm gayret sarf edildikten sonra gerçek bir sonuca varılmalıdır.

Bize göre Hüseyin Kâzım'ın, kendi görüşünü ispat etmek için yeterince güçlü deliller ortaya koyduğunu söyleyebilmek oldukça güçtür. İstidlalde bulunduğu kimi âyetlerle savunduğu görüş arasında kurulan bağlar ifade ettiğimiz üzere zayıf gözükmektedir. Yine müellifin kendi iman-amel görüşüne uygun yorumlar getirdiği bazı âyetler hakkında verdiği izahların onları kendi bağlamından koparır bir mahiyette olduğu da müşahade edilmektedir. Örneğin klasik tefsir kitaplarında "*Allah iman edenleri dünyada ve âhirette sağlam bir söz üzere sabit tutar.*" (İbrahim 14/27) âyetinin kabir suali hakkında indiği ve buradaki "kavl-i sabit" ifadesinden kelime-i tevhidin kastedildiği ortaya konulmakta ve bu yorum bazı hadislerle desteklenmekteyken⁸¹, Hüseyin Kâzım, bu ifadeyi şer'î ahkâma hamlederek bu hükümlere imandan sonra inancını fiilî ve amelî olarak gösterenlerin iki dünya saadetine erecekleri gibi tamamen kendi iman-amel görüşüne uygun bir yorum üretir. Onun bu tavrı doğal olarak âyetlerle kendi görüşü arasında kurduğu münasebeti sorgulamayı gerekli hale getirmektedir.

Öte yandan müellifin savunduğu görüşün getireceği muhtemel faydaları nazar-ı itibara alırken, doğuracağı mahzurları göz ardı ettiği de dikkatlerden kaçmamaktadır. Onun ifadelerinden sanki amelin imandan bir cüz olması halinde pek çok sıkıntının biteceği gibi bir hava sezilmektedir. Aksine bize göre böyle bir düşüncenin yerleşmesi halinde insanlar arasında onulmaz yaralar açılabilir, tekfir müessesesi daha keskin bir itham aracı haline gelecek, aileler, akrabalar ve milletler dolayısıyla da Müslümanlar arasına daha büyük tefrika tohumları

⁸⁰ Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 73. Ehl-i Sünnet amelin imanın bir parçası olması halinde büyük günah işleyen kişinin küfre düşmesi neticesi ortaya çıkacağından Allah'ın küfür dışında günah işleyen müminleri affedebileceği yönündeki başta "*Allah kendisine şirk koşulmasını affetmez, ondan başkasını dilediğine bağışlar.*" (Nisa 4/48) şeklindeki ilahî beyan olmak üzere çeşitli ayetlere imtisal etmişlerdir. Bu konuda kendisiyle istidlalde bulunulan bazı ayet örnekleri için bk. Ramazan Efendi, *Şerh alâ şerhi'l-akâid*, s. 247.

⁸¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtûbî, *el-Câmî li-ahkâmi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408/1988, IX, 238-239; Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîru Fahri'r-Râzî*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 3. Basım, 1985, XIX, 124.

atılmasının önü açılacaktır. Nitekim ameli imandan bir cüz kabul etmek ve günah işleyeni küfre nisbet etmekle temayüz etmiş olan Hâriciyye mezhebinin geçmişte yaptıkları ortadadır. Yakın tarihte ortaya çıkmış ve imanı kalple tasdik, amel, dille ikrar ve rükünleri yerine getirmek şeklinde tanımlamış olan⁸² ve bu şekilde Hâriciyye'nin iman anlayışını benimseyerek ameli yerine getirmeyenleri imansızlıkla tavsif etmiş olan Vehhabîliğin⁸³ yaptıkları da yine meydandadır. Bu mezhebin kurucusu olan İbn Abdülvehhâb (ö. 1206/1792), mezar ve türbe ziyaretleri, tarikata intisab gibi işlerle gerçek tevhidin bozulduğunu dolayısıyla bu işlere girenlerin şirke bulaştığını iddia ederek onların kan ve mallarının kendileri gibi gerçek muvahhid olanlara helal olduğunu ileri sürmüştü, bu yeni görüşü kabul etmeyenleri kılıçtan geçirerek mallarını ganimet olarak almıştır⁸⁴. Bu tekfirci anlayışın bugünlerde İslâm coğrafyasına yaşattığı acılar da sürekli tazelenmektedir. Buna göre geçmişte bu haksızlıklara bulaşan veya günümüzde Müslüman kanı dökmekte herhangi bir beis görmeyen benzer düşüncedeki bu insanları İslâm medeniyetinin ideal temsilcileri olarak görmek ve onların anlayışlarının İslâm âlemine barış, huzur ve mutluluk getireceğini iddia etmek herhalde mümkün değildir.

Müellifin ameli içine almayan iman tarifleri hakkında getirdiği eleştirilerden biri de bu anlayışın imanı şekli bir hale soktuğu yönündedir. Ancak bu iddianın kısmen doğruluk payı bulunmaktaysa da, bunu mahza hakikat olarak görmek mümkün değildir. Zira bunu tespit edebilmek kalplere nüfuz anlamı içerdiğinden iddialı bir şekilde ortaya konulacak bir husus değildir. Ameli imanın bir cüzü görmeyen bir itikada sahip olan kişilerin bu imanlarıyla ulaştıkları müthiş başarılar ve ahlâki güzellikler de mevcuttur. O halde indirgemeci bir yaklaşımla ameli imanın bir parçası görmemenin sağlam bir ahlâki yapı oluşturma ve insanları saadete götürme hususunda büyük bir engel teşkil ettiği gibi peşin bir yargıya varmak doğru olmasa gerektir.

Müslümanların dini konularda büyük bilgi eksikliklerinin ve yanlışlıklarının olduğu böyle bir devirde onları, amelin imanın içerisine dâhil edilmesi veya edilmemesi halinde kazanacakları ile kaybedecekleri üzerinden bilgilendirip onlara sağlam bir ahlâkî yapı kazandırmak ve birbirlerine karşı yapacakları haksızlıkların önüne geçmek ütöpik bir düşünce gibi durmaktadır. Sekülerizmin etkisiyle dinî hassasiyetleri zayıflamış olan azımsanamayacak

⁸² Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, s. 85.

⁸³ Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, s. 72.

⁸⁴ Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, s. 65-66.

sayıdaki Müslümanları amelî vecibelerini terk etmeleri veya bir zulmü irtikâp etmeleri halinde dini dairenin dışına çıkmakla korkutmanın onların üzerinde büyük bir tesir icra edeceğini ummak hayalcilik olarak tavsif edilmeye layıktır. Kanaatimizce öncelikli hedef Müslümanların dini konulardaki bu bilgi zafiyetini gidermenin ve bunun için de onlara gerçek bilgiyi ulaştırmanın yollarını ortaya koymak olmalıdır. Gerçekten iman etmiş ve bunu tamamen içine sindirmiş bir müslümanın zaten amellerine de yeterince titizlik göstereceği muhakkaktır. Tabii ki beşer olmanın getirdiği çeşitli zafiyetlerle malul olan müslümanın peygamberler gibi ilahi teyide mazhar olanları dışında hiçbir günah işlememesi tasavvur olunamaz. Amelin imandan bir cüz olmasına itikad etmekle kişi fiil ve davranışlarda daha dikkatli olma gibi bir fazilet kazanabilir, ancak bu amelleri tam anlamıyla bilmedikten sonra dinin istediği hassasiyeti yakalamak mümkün değildir. Üstelik bilmek de yeterli görülmemeli ona ihlâs ve samimiyet gibi erdemler de eklenmelidir.

Bilindiği üzere iman gaybî bir boyuta sahiptir. Onun bu vechesi, yani inanılan hususların daha sonra gerçekleşecek olması da amellere karşı yeterli titizliğin gösterilmesine engel olmaktadır. İmanın bu gaybî yapısından dolayı işlenmesi veya terk edilmesi halinde azaba çarptırılacağını kesin bir şekilde bilmek dahi kişide tam olarak gûnahtan kaçma melekesi oluşturmamaktadır. Ayrıca oburluk, cimrilik, şehvet, kibir gibi dürtülerin yanında öfke, gaflet, tembellik, korku, ileride tevbe etme düşüncesi ve nasları farklı şekillerde yorumlama gibi faktörler de amellere, ilahî emir ve yasaklara riayet etmemenin temel nedenleri olarak karşımızda durmaktadır⁸⁵. İşte bütün bu engellere rağmen sadece amelî imandan bir cüz kabul ederek her şeyin tam anlamıyla bir yola gireceğini savunmak gerçekçi bir yaklaşım gibi durmamaktadır.

Öte yandan Hüseyin Kâzım'ın daha çok İslâm âlemindeki haksızlıkların önüne geçebilmek ümidiyle ortaya attığı amelin imandan bir cüz olması ve zalimin de kâfir olarak değerlendirilmesi gerektiği şeklindeki görüşü bazı belirsizlikleri de beraberinde getirmektedir. Müellifin ifadesiyle zulüm, insanların haklarını inkâr anlamına gelmektedir. Zulüm kavramı için yapılan bu tarif, onun küfür ile eşdeğer tutulmaması halinde bir problem içermeyebilir. Ancak küfürle eşit kabul edilirse, yukarıdaki tavsifi itibarıyla çok geniş bir anlam ihtiva eden zulmün daha açık bir şekilde ortaya konması zarurî hale gelir. Zira bir insana haksız yere sert bir şekilde bakmak da onu öldürmek de; ona kırıcı bir söz söylemek de onun tüm malını

⁸⁵ Murat Sülün, *Kur'an-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi*, İstanbul: Ekin Yayınları, 2000, s. 409-411.

haksız yollarla ele geçirmek de birer zulümdür. Şayet zulmün kişiyi imandan tecrit edeceği iddia olunuyorsa, bunun için mutlaka nelerin zulüm olduğunun da net bir şekilde ortaya konulması gerekir. Görebildiğimiz kadarıyla Hüseyin Kâzım, kişiyi küfre düşüreceğini düşündüğü zulmü, Kâbe'yi yıkan, Hz. Peygamber'in torununu öldüren gibi nitelendirmelerle onun uç örnekleri üzerinden ortaya koymaktadır. Ancak zulüm "insanların haklarını inkâr (çiğnemek)" şeklinde umumî bir ifadeyle tespit edilirse, bunun içerisine en küçük hak ihlallerinin de girmesi gerekmektedir. Bu durumda ise parkta oturduğu bir bankın üzerini karalayan bir kimse ile onlarca kişiyi öldüren, "hakki inkâr (zulüm)", veçhesi itibariyle eşit konuma gelmekte, dolayısıyla ikisi de imandan çıkma hususunda aynı duruma düşmektedir. Bu ise zulümleri önleme iddiasıyla ortaya atılan bir görüşün en büyük haksızlıklardan birini gerçekleştirmesine neden olacak bir yaklaşım ihtiva etmektedir. Sonuç itibariyle ameli imanın içine katmayan ve arasındaki bağı inkâr etmeden ikisinin birbirinden farklı şeyler olduğunu söyleyen kelâmcılar açık bir şekilde küfrü gerektiren durumları ortaya koyup, meseleyi vuzuha kavuşturmışlardır. Buna karşılık ameli imandan bir cüz kabul etmenin, ya da daha bariz bir şekilde Hüseyin Kâzım'ın yaptığı gibi zulmü küfrün muadili görmenin, zulüm gibi oldukça geniş muhtevalı bir kavramın sınırının çizilmesi zaruretinin beraberinde getirmesi gerektiği dikkatten kaçmamalıdır. Bunun yapılmaması halinde küfür gibi bir müminin başına gelmesinden en çok korktuğu bir niteliğin hangi durumlarda oluştuğu sorusuna "herhangi bir zulmün işlenmesi halinde" gibi bir cevap verilmesi gerekecektir ki, bu cevabın kendisinin de bir zulme kapı aralayacağı izahtan varestedir.

Sonuç olarak Hüseyin Kâzım'ın sadece toplumda yaşanan olumsuzlukları bertaraf etmek, en azından asgarî bir düzeye çekmek için ameli imandan bir cüz kabul etmeye yönelik olan görüşü, Mustafa Sabri'nin (ö. 1954), Hüseyin Kâzım ile bu konu etrafında aynı düşüncüyü paylaşan Ubeydullah Efgânî'nin (ö. 1937) görüşlerini ret için dile getirdiği gibi ilmî olmaktan ziyade hissîdir⁸⁶. Bu görüş kanaatimizce enine boyuna düşünülmek, temelleri hazırlanarak, güçlü gerekçeler sunularak, bir sistem içerisine oturtularak ve fayda-zarar dengesi gözetilerek ortaya atılmış bir düşünce değildir. Tamamen iyi niyetli ve birtakım faydaları beraberinde getirmesi muhtemel bir fikir olsa da bu görüş, naslara uygunluk ve

⁸⁶ Mustafa Sabri bu konu hakkında, selef dönemi müslümanlarını kastederek onların, inancı düzgün bir adamın her türlü kötülüğünün yanına kâr kalacağı, inançsız kişinin ise pek çok güzel davranışının karşılığını göremeyeceği şeklinde bir inanç geliştirdiklerini söyleyen [Ubeydullah] Efgânî'yi isim vermeden (sadece kitabının adını zikrederek) eleştirir. Mustafa Sabri Efendi, *Dinî Müceddidler*, İstanbul: Sebil Yayınları, 3. Basım, 1994, s. 160-161.

muhatapı ikna hususunda yeterli olmadığı gibi pek çok riski de ihtiva eden bir görüştür.

Kaynaklar

- Albayrak, Nurettin, “Hüseyin Kâzım Kadri”, *DİA*, XVIII, sayfa: 554-555.
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasan Nûreddin Ali b. Sultan Muhammed, *Şerhu Molla Ali bin Sultân Muhammed el-Kârîale'l-Fıkhî'l-ekber*, İstanbul: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1955.
- el-Aynî, Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed, *Umdetü'l-kârî şerhi Sahîh-i Buhârî*, [I-XX], Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1392/1972.
- el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkahir b. Tahir Muhammed, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, trc. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.
- *Usûlu'd-dîn*, thk. Ahmed Şemsüddîn, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002.
- Bolayır, Ali Ekrem, *Hatıralar*, haz. Metin Kayahan Özgül, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, [I-VI], İstanbul: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1981.
- Çantay, Hasan Basri, *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, İstanbul, 1984.
- Doğan, Hamide, *Hüseyin Kazım Kadri'nin Dini ve Siyasi Görüşleri “Kelâmi Bir Yaklaşım”*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.
- Gövsâ, İbrahim Alaeddin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul: Yedigün Neşriyat, 1945, sayfa: 211.
- Hüseyin Kâzım Kadri, *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi*, sdl. Kudret Büyükcoşkun, İstanbul: Pınar Yayınları, 1992.
- *Bir Millet'in Dirilişi*, sdl. Ömer Hakan Özalp, Mehmed Nizameddin Özalp, İstanbul: Pınar Yayınları, 2008.
- *Felaha Doğru*, İstanbul: Tanîn Matbaası, 1328-1331.
- *Hak ve Hakikat*, İstanbul, 1288.
- *İslam'ın Avrupa'ya Son Sözü*, sdl. Ömer Hakan Özalp, İstanbul: Pınar Yayınları, sadeleştirenin önsözü, 1999.
- *İstikbale Doğru*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Şirketi, 1329-1131.

- *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, haz. İsmail Kara, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- *Nûru'l-beyân*, [I-II], İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1340-1341.
- "Sebilürreşâd Cerîde-i İslâmiyyesine", *Sebilürreşâd*, 2 Haziran 1339, cilt: 21, sayı: 532-533, sayfa: 92-93.
- "Sebilürreşâd Cerîde-i İslâmiyyesine", *Sebilürreşâd*, 19 Temmuz 1339, cilt: 21, sayı: 546, sayfa: 207-210.
- *Türk Lügati*, [I-IV], İstanbul: Devlet Matbaası, Maarif Matbaası, Cumhuriyet Matbaası, 1927-1945.
- *Yirminci Asırda İslamiyet*, İstanbul: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1339.
- *Ziya Gökalp'in Tenkidi*, haz. İsmail Kara, İstanbul: Dergâh Yayınları, hazırlayanın girişi, 1989.
- Ekin, Yunus, *Kur'an'a Göre İnançsızlık*, İstanbul: Işık Yayınları, 2001.
- Ergin, Osman, *İstanbul Şehreminleri*, haz. Ahmed Nezih Galitekin, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996.
- Ertem, Rekin, "Hüseyin Kâzım Kadri", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, [I-VIII], İstanbul: Dergâh Yayınları, 1981, sayfa: 300-302.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, Ankara: Selçuk Yayınları, 1980.
- el-Hindî, Alaüddîn Ali el-Müttakî b. Hüsâmüddîn, *Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'al*, tsh. Bekrî Hayyânî, Saffet es-Sekkâ, [I-XVI], Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 5. Basım, 1405/1985.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Fasl fî'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, thk. Ahmed Şemsüddin, [I-III], Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 3. Basım, 1428/2007.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sünen-i İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî, [I-II], Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1395/1975.
- İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelâm*, Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- Kâdî Abdülcebbar, b. Ahmed b. Abdülcebbâr, *Şerhu usûl'i-l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman, Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitab, 2009.
- Karagöz, İsmail, *Kur'an'a Göre Zulüm Açısından Allah ve İnsan*, İstanbul: Çelik Yayınevi, 1996.
- Keskin, Halife, *Kendi Kaynakları Işığında Şia İnanç Esasları*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.

- el-Kurtûbî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmî li-ahkâmî'l-Kur'ân*, [I-XXX], Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408/1988.
- Kuzu, Nurhan, *Osmanlıdan Modern Türkiye'ye Geçiş Döneminde Aydınların Medeniyet-Din İlişkilerine Bakışı, Hüseyin Kâzım Kadri ve Musa Carullah Bigiyef Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2005.
- Mustafa Sabri Efendi, *Dinî Müceddidler*, İstanbul: Sebil Yayınları, 3. Basım, 1994.
- el-Münâvî, Muhammed Abdurraûf, *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmîi's-sagîr*, [I-VI], Beyrut: Dâru'l-Marife, 1391/1972.
- Müslim, b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîhu'l-Müslim*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî, [I-V], Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, [t.y.].
- en-Nesefî, Ebu'l-Muîn, *İslam İnançları ve Mezhepler Arasındaki Görüş Farklılıkları*, trc. Cemil Akpınar, Konya: Rabîta Yayınevi, 1977.
- Ramazan Efendi, *Şerh alâ şerhi'l-akâid*, İstanbul: Salah Bilici Kitabevi Yayınları, 1965.
- er-Râzî, Fahreddîn, *Tefsîru Fahri'r-Râzî*, [I-XXXII], Beyrut: Dâru'l-Fikr, 3. Basım, 1985.
- es-Sâbûnî, Nureddin, *Matüridiyye Akaidi*, trc. Bekir Topaloğlu, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1978.
- Sülün, Murat, *Kur'an-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi*, İstanbul: Ekin Yayınları, 2000.
- eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim b. Ebu Bekr Ahmed, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Emir Ali Mehna, Ali Hasan Fâûr, [I-II], Beyrut: Dâru'l-Marife, 5. Basım, 1416/1996.
- Şevki, *Hüseyin Kâzım Bey*, İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1935.
- Taberani, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-kebir*, thk. Hamdi Abdülmecîd es-Selefî, [I-XXV], Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, [t.y.].
- Taftazânî, Sa'düddîn, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Kahire: Mektebetü'l-Külliyatî'l-Ezheriyye, 1408/1988.
- Topaloğlu, Bekir, Çelebi, İlyas, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İsam Yayınları, 2010.